

VIGVÁRI GÁBOR

Transzformáció és a populizmus a visegrádi országokban

Az elmúlt évtized során számos országban, így a kelet-közép-európai régióban is fontos politikai és gazdaságpolitikai változások zajlottak le. A politikai közbeszédben megjelentek a korábbi főáramtól eltérő demokrácia- és kapitalizmusfelfogások, protekcionista tendenciák, elitellenes szólamok, amelyeket a szakirodalom gyakran populistának nevez. Ez különösen igaz a 2008-as válság óta. Ugyanakkor sok szerző ezt a fajta változást sokkal korábbra, a rendszerváltás utáni évekre várta: szerintük az átmenet folyamatának potenciális vesztesei olyan politikai pártokat juttatnának hatalomra, amelyek visszafordítanák a többpártrendszerbe és kapitalizmusba való átmenet folyamatát. Ez a folyamat – Polányi Károlyt idézve – egy, a piacosodás elleni ellenmozgalom lehetőségeként értelmezhető. Ez az írás arra keresi a választ, vajon milyen társadalmi-gazdasági hatással járt a rendszerváltás a visegrádi országokban, és hogyan hatott mindez a társadalmi attitűdökre, vajon köszönhető-e a rendszerváltás és a 2008-as recesszió együttes hatásának az ezen politikai irányzatok iránti fogékonyság megerősödése.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: N44, O52, P27.

Bevezetés

Az elmúlt évtized során számos országban, így a kelet-közép-európai régióban is fontos politikai és gazdaságpolitikai változások zajlottak le. A politikai közbeszédben megjelentek a korábbi főáramtól eltérő demokrácia- és kapitalizmusfelfogások, protekcionista tendenciák, elitellenes szólamok (a magyar esetről lásd *Benczes* [2016]). A szakirodalomban ezt a politikai irányzatot gyakran populistának nevezik, noha ennek pontos definíciójáról, illetve fogalmi megközelítéséről is komoly viták folynak (lásd *Kaltwasser és szerzőtársai* [2017]). A szakirodalomban ugyanakkor egyetértés van abban, hogy jelenleg a Visegrádi Együttműködés országainak

* A tanulmány az Európai Unió Horizon 2020 (822682. számú) kutatási és innovációs programjának támogatásával készült.

mindegyikében populistaként leírható politikai erők kormányon vannak (*Bakker és szerzőtársai* [2020], *Norris* [2020], *Rooduijn és szerzőtársai* [2019]), így a régió tanulmányozása abból a szempontból, hogy mi okozza a fenti változásokat, kiemelkedő fontosságú lehet.

A szakirodalom egyik legelterjedtebb magyarázata alapján a populizmus népszerűségének növekedését a korlátlan, immár a „beágyazott liberalizmus” (*Ruggie* [1982]) kompromisszumát meghaladó globalizációban kell keresni (*Rodrik* [2018] és [2021]), egészen pontosan leginkább annak gazdasági hatásaiban.¹ A globális kapitalizmusnak köszönhetően a fejlett országokban növekvő egyenlőtlenségek figyelhetők meg. *Piketty* [2015] első eredményei után (melyeket részben pont e különszám egyik ünnepeltje, *Magas* [2018] vizsgált és kritizált részletesen) *Milanovic* [2016] mutatta be részletesen az elmúlt három és fél évtized negatív jövedelmi hatásait a fejlett országok középosztályaira. A globalizáció ugyanakkor nemcsak szűk anyagi hatásaival érintette érzékenyen a fejlett országok társadalmait, hanem a piacok szerepének növelésével egyre növekvő bizonytalanságot gerjeszt (*Webster és szerzőtársai* [2008], a fogalom pontos gazdasági meghatározásáról lásd *Tétényi* [2020]), és egyre rugalmasabb alkalmazkodási képességeket (*Boltanski–Chiapello* [2005]) igényel.

A „felgyorsult globalizáció” (*Szentes* [1999]) időszakának elősegítője volt az a „politikai kompromisszum” a jobb- és baloldali pártok között, melyet *Cerny–Evans* [1999] versenyállamnak nevezett el, és amely a kereskedelem és a tőkeáramlás liberalizálásával járult hozzá a technológiai változások következtében megindult folyamathoz (*Baldwin* [2016]). A főáramú politika tehát elősegítette, sőt gyorsította azokat a folyamatokat, amelyek a fejlett világban számos társadalmi csoportot negatívan érintettek, nem véletlen tehát, hogy ezek a csoportok elárulva érezve magukat, új, akár populista politikai erők támogatóivá váltak (*Guiso és szerzőtársai* [2017]).

A fentiek összecsengenek Polányi Károly *A nagy átalakulás* című könyvében kifejtett gondolatokkal (*Polányi* [1944/2004]). Polányi érvelése szerint a 18. és 19. század kapitalista átalakulása, a piaci koordináció elsődlegessé válása a gazdasági folyamatok társadalomból való „kiágyazódásával” jártak. Létrejöttek azok a fiktív javak – a pénz, a föld, a munkaerő –, amelyek felhasználása szintén piaci koordináció segítségével történik, és amellyel a „társadalom szubsztanciája rendeződik a piac törvényei alá” (*Polányi* [1944/2004] 105. o.). Ez Polányinál az első mozgás, amellyel szemben a társadalom immunrendszere védekezni kezd, beindítva az ellenmozgást. Polányi elemzése középpontjába az 1920-as és 1930-as évek politikai változásait mint ennek az ellenmozgásnak a példáit emeli.

¹ Ezzel áll szemben *Inglehart–Norris* [2016] és [2019] kulturális visszahatás (*backlash*) elmélete. Eszerint a populizmus támogatásának növekedése „[N]em pusztán gazdasági jelenségként magyarázható, hanem sokkal inkább a progresszív kulturális változások elleni reakcióként” (*Inglehart–Norris* [2016] 2. o.). Továbbá „a pártverseny klasszikus gazdasági bal–jobb törésvonalát ma egy új kulturális törésvonal fedi el, amely a populistákat és a kozmopolita liberalizmust választja szét” (uo. 3. o.). *Inglehart* és *Norris* empirikus vizsgálataik során azt találták, hogy „a populizmus megerősödött támogatottsága a bevándorlóellenes attitűdöknek, a globális és nemzetállami szintű kormányzással szembeni bizalmatlanságnak, a tekintélyelvű értékek támogatásának, illetve a bal- és jobboldali ideológiák egyének általi meghaladottságának” köszönhetőek (uo. 4. o.).

Ebben az írásban arra keressük a választ, hogy miért nőhetett meg a populista pártok népszerűsége a visegrádi országokban. Noha *Mudde* [2016] hangsúlyozza, hogy a weimarizálódási forgatókönyv régiós alkalmazása problémás lehet, egyetértünk *Guriev–Papaioannou* [2020] érvelésével, amely szerint a 2008-as gazdasági válságban és az azt követő gazdasági megszorításokban kell keresni a választ a populizmus növekvő népszerűségére Európában. Amellett érvelünk azonban, hogy a kelet-közép-európai eset kapcsán érdemes az elemzést távolabbról kezdeni, mégpedig az 1990-es évek elején bekövetkezett politikai és gazdasági rendszerváltástól. Ez azért fontos, mert bár sok szempontból elmondható, hogy a globalizáció előnyökkel járhatott a régiók számára, a rendszerváltás e társadalmak korábban nem látott intézményi átalakulását jelentette. A rendszerváltás gyors és soha nem látott gazdasági és politikai átmenetet jelentett a „versenyállami” modellbe („első mozgás”), amely ellen a társadalom „ellenmozgásokkal” próbált védekezni. Ennek az írásnak a célja az, hogy megpróbálja igazolni: a visegrádi országokban már az 1990-es rendszerváltást követően, annak társadalmi-gazdasági sokkhatásaira válaszul megjelent a populizmus iránti kereslet. Bár akkor ez a keresletnövekedés nem találkozott a kínálattal, a 2008-as válság sokkja, amely újra felerősítette ezt a keresletet, már elegendő volt a kínálat megjelenéséhez is.

A kutatás módszertana

Annak érdekében, hogy a kutatási célunkat elérjük, először pontosabban áttekintjük a populizmus fogalmát. Cas Mudde a populizmust *ideológiaként* definiálja, amely a társadalmat végső soron két homogén és antagonisztikus csoportra osztja, a „tisztá népre” és a „korrupt elitre” (*Mudde* [2004] 543. o. és [2017] 29. o.), és „a politikának az általános népakarat (*volonté générale*) kifejezésének kell lennie”. Ez az elképzelés a populizmust egy „vékony” ideológiaként határozza meg, amely szűkebb, mint más ideológiák, például a szocializmus vagy a liberalizmus (*Freedon* [1998] 750. o.), ami azt jelenti, hogy a világról és a társadalomról alkotott nézetrendszere és benyomása, illetve a társadalmi problémák megoldására tett javaslatai is kevésbé konkrétak, mint más ideológiák esetében.

Ezzel szemben Kurt Weyland a populizmust mint *politikai stratégiát* határozza meg, „amelyen keresztül egy erős vezető kormányzati hatalmat keres vagy gyakorol nagyszámú, többnyire szervezetlen követők közvetlen (...), nem intézményesített támogatása alapján” (*Weyland* [2017] 49. o.). Ahogy hangsúlyozza, ez a meghatározás lehetővé teszi, hogy kiemeljük a populista vezetők ideológiai sokszínűségét, szemben Mudde ideológiai megközelítésével. Weyland arra is rávilágít, hogy Mudde és mások diszkurzív analitikus megközelítése hamis pozitív eredményekhez vezethet, azaz például George W. Bush populista vezetőként való azonosításához. Weyland szerint ez az ideológiai heterogenitás vezet ahhoz is, hogy a populista vezetők hatalomra kerülésük esetén gyakran nélkülözik a valódi politikai megoldásokat és stratégiákat, és sok esetben sikertelenek.

Végül, de nem utolsósorban, egyfajta szintézisként Pierre Ostiguy adja a populizmus *szociokulturális* meghatározását. Definíciója szerint a populizmus

a társadalom „alsó felének játszik” (*flaunting the low*; Ostiguy [2017] 73. o.). Ostiguy szerint a populisták a politikai és a gazdasági intézményrendszer eljárási, formális szabályait akadálynak tekintik az emberek akaratának útjában, ugyanakkor általában egy erős, a döntéshozatalért is felelős vezető vonzerejére támaszkodnak. Fontos különbségtétel a nativizmus szemben a kozmopolitizmussal: a vezető, illetve a populista pártok a nemzeti érdekekre hivatkozva cselekszenek, míg a hagyományos elit esetenként idegen érdekek képviselője. Ebben a dimenzióban is kiemelhető az a tény, hogy a vezető szerepet játszik, a „nép gyermekeként”, avagy egy „hétköznapi srácként” viselkedik. Ugyanakkor míg a populizmus egyfajta „színhátjáték”, addig ideológiai szempontból összekapcsolható mind jobboldali, mind baloldali ideológiákkal is.

A fentiek alapján a populizmus iránti érdeklődés növekedéseként értelmezhetjük a társadalomban megjelenő elitellenes attitűdöket, az erős vezető iránti igényt, a kapitalizmus és a demokrácia játékszabályainak elutasítását, az ezekben az intézményekben való bizalom csökkenését.

A bevezetőben megfogalmazott – a visegrádi országok populista pártjainak népszerűség-növekedésére vonatkozó – kérdés megválaszolása érdekében 1990-től kezdve (ahol lehetséges volt, még korábbról indulva) adatgyűjtést végeztünk a hosszú távú társadalmi-gazdasági folyamatok nyomán követésére. Az összegyűjtött változók tulajdonképpen három nagy csoportba oszthatók. Az első csoportba sorolhatók a társadalmi-gazdasági transzformáció hatásainak objektív indikátorai. Ezek többek között magukban foglalják a GDP-t, a munkanélküliségi és foglalkoztatási trendeket, a szegénység és az egyenlőtlenség különböző mutatóit. A második csoportba tartoznak ugyanezen folyamatoknak a társadalmi percepciók indikátorai, illetve a társadalmi kohézió, stabilitás indikátorai. Ennek a két csoportnak a vizsgálata próbálja bemutatni azokat a hatásokat, amelyeket a gazdasági folyamatok okoztak a vizsgált társadalmakban, és amelyek a fentiekben röviden jellemzett elméletek alapján okozhatták a populizmus iránti növekvő érdeklődést. Ezek tanulmányunk magyarázó változói. A harmadik indikátorcsoportba tartoznak azok a változók, amelyeken keresztül a populizmus iránti kereslet növekedését kívánjuk mérni.

Az adatgyűjtésben, különösen a második és harmadik indikátorcsoport kapcsán, erősen támaszkodunk a *World Values Survey (WVS)*, az *European Values Study (EVS)*, a Pew Research Center és az EBRD *Life in transition* című felméréseinek mutatóira is (*WVS* [2021], *EVS* [2021], *Sanfey és szerzőtársai* [2006], *Steves-Zettelmeyer* [2010]), illetve számos más, az irodalomban talált felmérések adataira is. Az adatgyűjtést irodalomfeldolgozással egészítettük ki.

Az összegyűjtött indikátorok jellegéből adódóan (sokszor időben nehezen összehasonlítható, pontszerű adatok, hiányos adatsorok) komolyabb ok-okozati összefüggést mutató kvantitatív elemzés elvégzésére nem volt módunk, ami mindenképpen óvatosságra int bennünket a következtetések megfogalmazásakor. Kutatásunk egy másik fontos korlátja, hogy az 1990 előtti évekről nem állnak rendelkezésre olyan régiós adatok, amelyekkel a későbbiekkel összevethető formában mérni lehetne a társadalmi attitűdöket, értékeket.

A rendszerváltás társadalmi és gazdasági sokkja – objektív mutatók

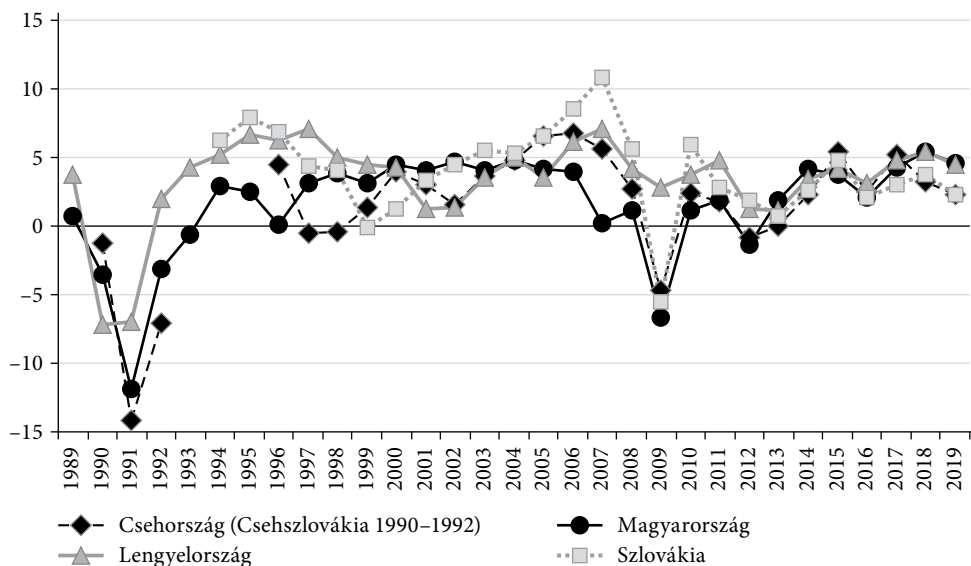
A rendszerváltás óriási gazdasági sokkot jelentett az egész térség számára – egyfajta kísérletnek is lehet tekinteni a szocialista tervgazdaság piacgazdasággá, valamint ezzel párhuzamosan az egypárti diktatúra demokráciává alakítására. Mivel ez a fajta átalakulás példa nélküli volt a történelemben, így arról sem volt senki egyértelműen meggyőződve, hogy 1. hogyan kell végrehajtani ezeket a változtatásokat, milyen legyen a reformok ütemezése, fokozatosan vagy „sokkterápiával” valósuljanak-e meg (Kornai [1989], [1993], Wyplosz [2000]); továbbá arról, hogy 2. milyen hatásai lehetnek ennek a folyamatnak a társadalomra.

Kutatásunkban a második kérdésre összpontosítottunk: az átalakulás és a piacosítás társadalmi-gazdasági hatásaira a visegrádi országokban.

Az 1. ábrán látható, hogy a reál-GDP növekedési üteme 1990-től minden országban összeomlott, növekedés csak 1993 után következik be újra. Az is látható, hogy a későbbi években is volt néhány kisebb recesszió és lassulás (Magyarország esetében az 1995-ös késői stabilizáció, Lengyelország esetében a restriktív monetáris politika hatása 2001-ben és 2002-ben, Csehországban és Szlovákiában az 1998-as recesszió), de csak a 2008–2009-es válság nagysága hasonlítható az átmenet jelentőségéhez.

1. ábra

Reál-GDP-növekedés a visegrádi országokban (százalék)

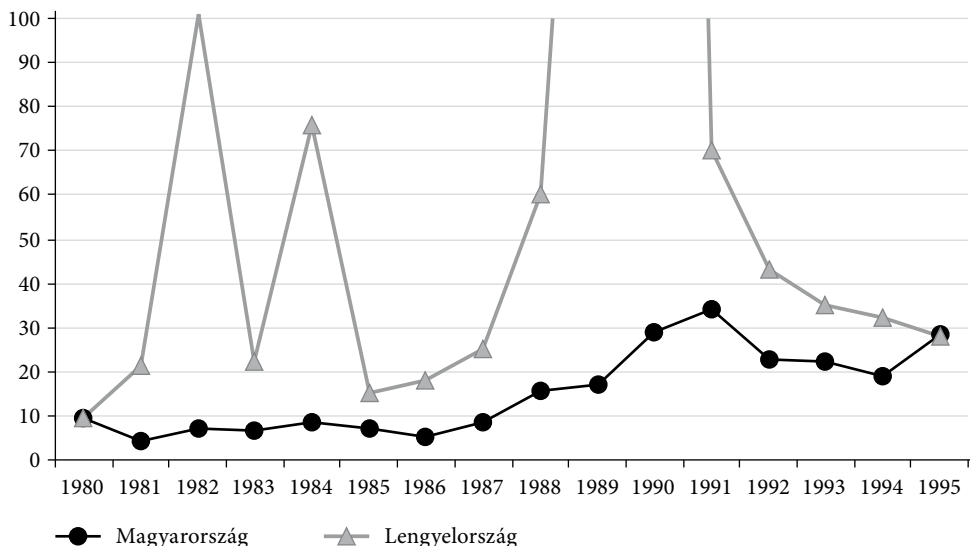

Forrás: IMF [2021] és Csehszlovákia esetében: Sojka [1994].

A piacok és az árak liberalizációja inflációhoz is vezetett. Lengyelország esetében az átmenet előtti, több mint 500 százalékos hiperinflációt 1990-ben a Balczerowicz-terv mérsékelte. Az infláció Magyarországon is megjelent már az átalakulás előtt (2. ábra).

2. ábra

Éves inflációs ráta (fogyasztói árindex) Magyarországon és Lengyelországban, 1980–1995 (százalék)

Megjegyzés: Lengyelország esetében az 1990-es csúcscérték 585,8 százalék.

Forrás: IMF [2021].

Az 1990-es évek elején mindkét országban két számjegyű, 20 százalék feletti volt az infláció. Csehszlovákia esetében valamivel kisebb értékeket látunk a kilencvenes évek elején. Az 1990-es évek közepétől megindult a dezinfláció, de az áremelkedés csak lassan és nehezen szűnt meg a régióban (Lengyelország dezinflációs törekvései magas munkanélküliséget és recessziót okoztak, míg Magyarországon a költségvetési kiadások hevítették az inflációt). Fenntartható, mérsékelt infláció pedig csak a 2008-as válság után jelent meg (3. ábra).

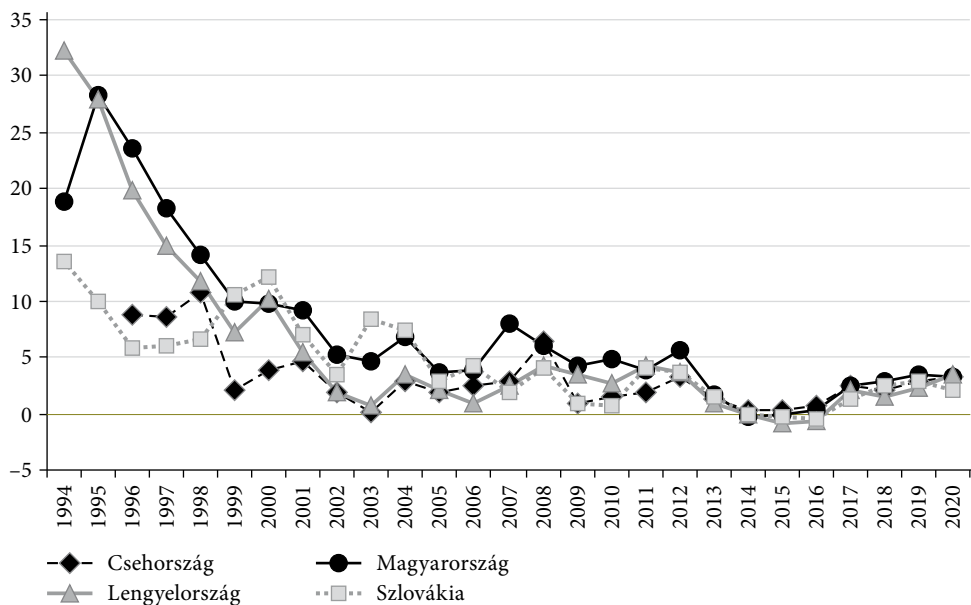
Természetesen a recesszió sokkoló hatással volt a visegrádi országok társadalmaira. A munkanélküliség szocializmusban szinte ismeretlen jelensége tömegesen jelent meg (4. ábra), mivel a korábban erősen támogatott ipari és mezőgazdasági termelés is csökkent, a foglalkoztatás csak fokozatosan tolódtott el a szolgáltató szektorok felé (Berend [2009]).

A munkanélküliség viszonylag magas maradt az 1990-es években, majd a 2000-es évek elején különböző trendek alakultak ki: Szlovákiában és Lengyelországban a munkanélküliség második, még nagyobb megugrása következett be. Az is látható, hogy a teljes időszakot tekintve a cseh munkaerőpiac teljesített a legjobban.

A munkaerőpiacot illetően fontos megemlíteni, hogy a legtöbb országban a foglalkoztatási szint jelentősen csökkent. Ennek az az oka, hogy a gazdaságpolitika sok munkanélkülit távol tartott a munkaerőpiactól, különösen az idősebb generációkat és az alacsonyabb képzettségűeket. Ez többnyire korengedményes nyugdíjazási rendszereken és rokkantsági nyugdíjprogramokon keresztül történt. Ezek a megoldások ugyan viszonylag mérsékelt jövedelmet biztosítottak, de segítették a lakosság állandó jövedelemhez jutását.

3. ábra

Éves inflációs ráta (fogyasztói árindex) a visegrádi országokban, 1994–2020 (százalék)

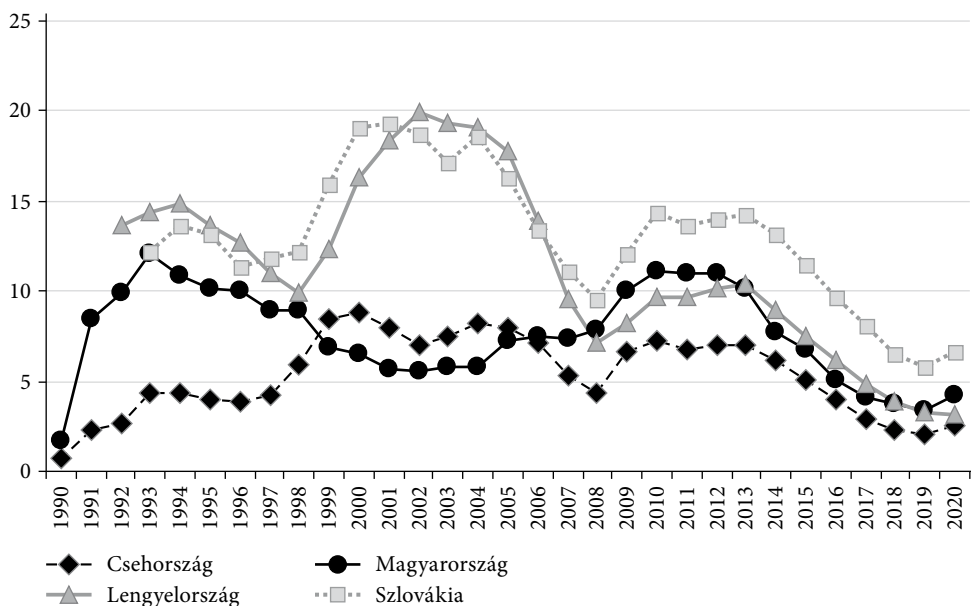

Megjegyzés: Csehország esetében 1994 és 1995 között az adatok hiányoznak.

Forrás: IMF [2021].

4. ábra

Munkanélküliségi ráta a teljes munkaerő százalékában

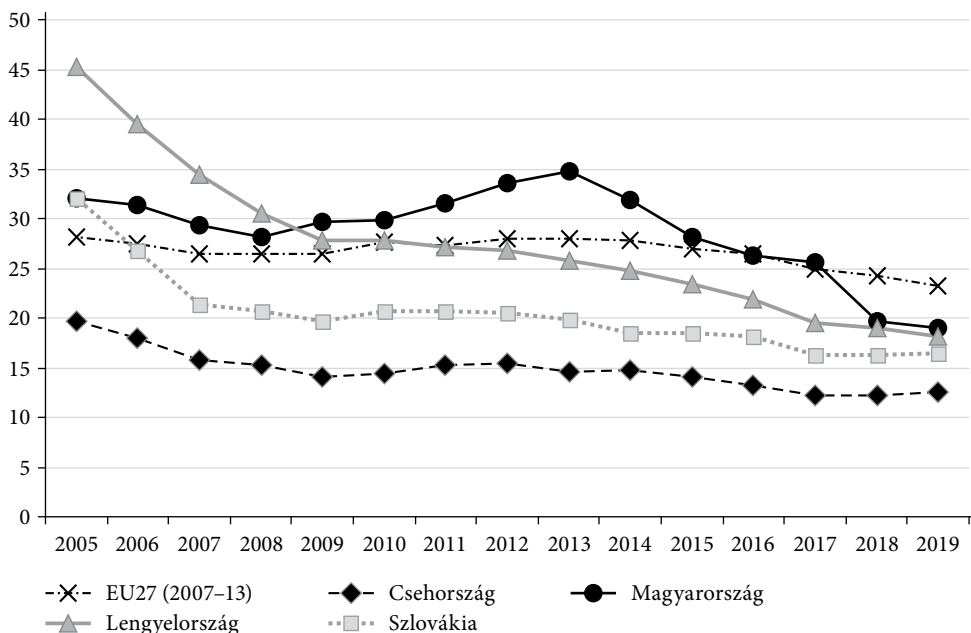
Forrás: World Bank [2021a].

Ezek a makrogazdasági problémák nyilvánvalóan más jóléti mutatókra is hatással voltak. Az 1990-es években a Világbank által mért abszolút szegénység, azaz a vásárlóerő-paritáson napi 4 dollárnál kevesebből élők száma az általa vizsgált hét kelet-közép-európai országban 3,3 százalékról 25 százalékra nőtt. A relatív szegénység, amelyet az átlagbér 35–45 százalékánál kevesebbet kereső lakosság arányában mértek, Csehországban 4 százalékról 25 százalékra, Magyarországon 10 százalékról 30 százalékra, Lengyelországban 25 százalékról 44 százalékra nőtt, Szlovákiában pedig 6 százalékról 34 százalékra emelkedett (Berend [2009] 188–189. o.). Emellett a szegények összetétele is megváltozott: egyre több fiatal, gyermekes család vált szegénnyé a korábbi, jellemzően időskori szegénységgel szemben (Kahanec és szerzőtársai [2014]).

A szegénység később is jelentős probléma maradt. Az Eurostat [2021a] a szegénység mérésére a társadalmi kirekesztés által veszélyeztetett emberek mérőszámát használja. Amint az 5. ábrán látható, a szegénység az új évezred első évtizedének közepén Lengyelországban volt a legmagasabb, míg az egyetlen ország, ahol a 2008-as recesszió hatására romló helyzetet tapasztalhatunk, Magyarország, ahol a szegények aránya 2008 és 2013 között 6 százalékponttal nőtt. Érdekes még megemlíteni, hogy európai összehasonlításban a cseh és a szlovák adatok meglehetősen alacsonyak, és többnyire az uniós átlagnál kedvezőbb képet mutatnak, míg a magyar és a lengyel adatok 2015 (Lengyelország), illetve 2018 (Magyarország) óta vannak csak az uniós átlag alatt.

5. ábra

A társadalmi kirekesztődés kockázata által érintettek aránya a teljes népességben belül (százalék)

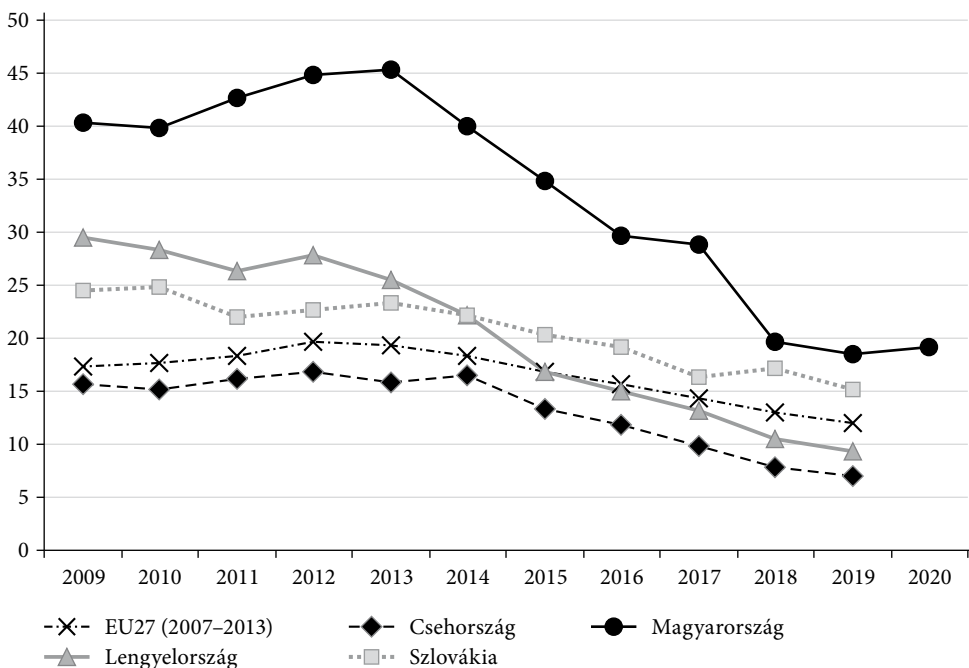

Forrás: Eurostat [2021a].

A szegénység egy másik, az Eurostat [2021b] által használt mérőszáma az anyagi nélkülözés mutatója,² amely már kevésbé pozitív összképet mutat a vizsgált országok esetében (6. ábra). Az anyagi nélkülözés szintje Magyarországon, Szlovákiában és Lengyelországban a válság után magasra ugrott, és Magyarországon és Szlovákiában még mindig az uniós átlag feletti, azonban Lengyelországban 2014 óta már az uniós átlag körül mozog. Azt azonban látni kell, hogy a szegénység a 2008-as válság után csak Magyarországon nőtt jelentősen (Fábian és szerzőtársai [2014]).

6. ábra

Az anyagi deprivációval érintettek aránya a teljes népességen belül (százalék)

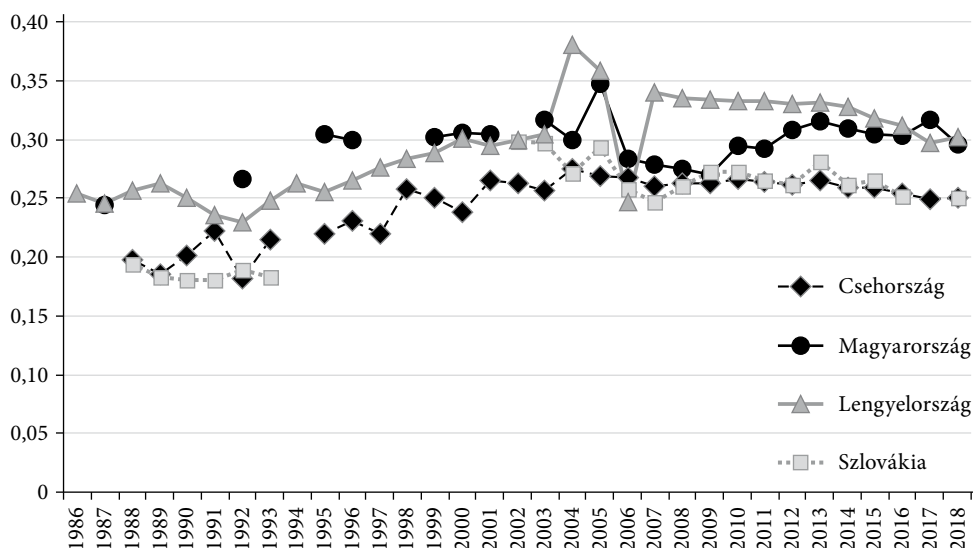
Forrás: Eurostat [2021b].

A társadalmi jólét egy másik, nagyon fontos mérőszáma az egyenlőtlenség foka, amelyet többnyire a Gini-együtthatóval mérnek (7. ábra). Az eltérő becslési módszerek miatt azonban nehéz összehasonlítható történelmi adatokat találni. A különböző forrásokból gyűjtött adatokat egyetlen ábrán mutatjuk be, de hangsúlyoznunk kell, hogy így csak a tendenciák írhatók le.

² Azon személyekre vonatkozik az anyagi nélkülözés, akikre a következő kilenc problémából legalább három jellemző: 1. hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralékuk van, 2. a lakás megfelelő fűtésének hiánya, 3. váratlan kiadások fedezetének hiánya, 4. kétnaponta hús, hal vagy azzal egyenértékű tápanyag fogyasztásának hiánya, 5. évi egyhetes, nem otthon töltött üdülés hiánya, 6. anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival, 7. anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel, 8. anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval, 9. anyagi okból nem rendelkezik telefonnal (Eurostat [2021b]).

7. ábra

A Gini-koefficiens nagysága a visegrádi országokban

Forrás: 2004-től World Bank [2021b], 2004 előtti adatok esetében Magyarország: Tóth–Medgyesi [2010], Csehország: Marek [2011] és Kahanec és szerzőtársai [2013], Szlovákia: Maros-Rybansky [2016] és Kahanec és szerzőtársai [2013], Lengyelország 1997 előttre: Keane–Prasad [2002] 328. o. és 1997. utánra: Brzezinski [2010] 293. o.

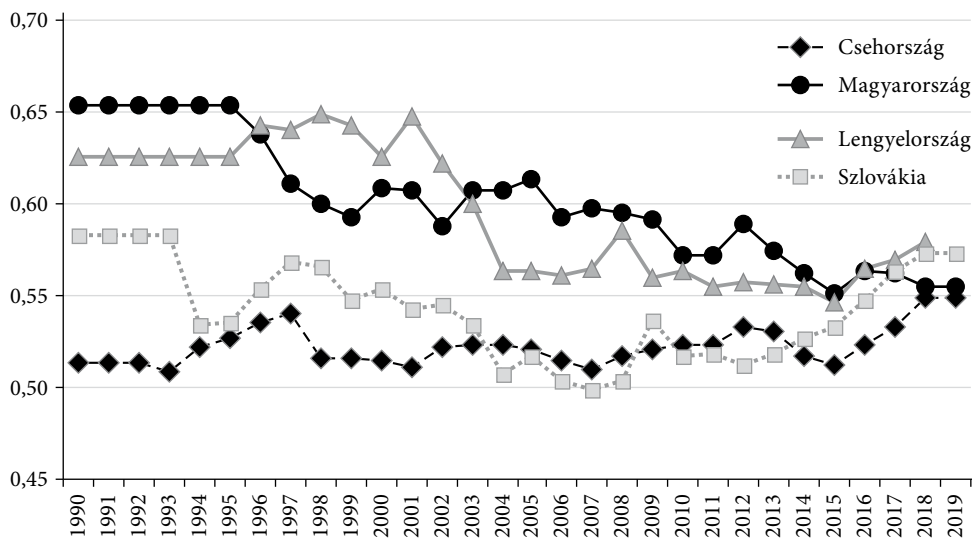
Az irodalomban egyetértés van abban, hogy a szocializmus idején az egyenlőtlenség a visegrádi országokban csökkenő tendenciát mutattak. Ez a helyzet csak az 1980-as évek közepe után kezdett megváltozni. Ahogy a 7. ábrán is láthatjuk, a rendszerváltás az egyenlőtlenségek jelentős növekedését hozta. Majd az 1990-es évek végén állandósult a helyzet. A visegrádiak leegyenlőtlenebb országa, Lengyelország lassú csökkenést, míg Magyarország növekedést tapasztalt ebben a tekintetben a 2008-as válság, illetve a 2010-es magyar kormányváltás után. Ezek az egyenlőtlenségi szintek ugyan nem magasak az európai átlaghoz vagy más fejlett országokhoz képest, de a szakirodalom szerint a visegrádi társadalmakban meglehetősen alacsony a tolerancia szintje az egyenlőtlenségekkel szemben (Fábian és szerzőtársai [2014] 335. o.), és ugyanekkor egyre többen gondolják úgy, hogy a mindenkori kormányzat fontos feladata az egyenlőtlenségek csökkentése (uo. 336. o.).

Több szerző szintén egyetért a növekvő jövedelmi különbségek fő okaival (Fábian és szerzőtársai [2014], Kahanec és szerzőtársai [2014], Letki és szerzőtársai [2014]). Az átalakulás és a szerkezeti alkalmazkodás a feldolgozóipari és mezőgazdasági munkahelyek megszűnéséhez, valamint a magasan képzett munkaerő iránti igény növekedéséhez vezetett. Ez az alacsony és közepes jövedelmű társadalmi csoportok jövedelmét csökkentette, miközben a jobban képzett, korábban is magasabb jövedelműek jövedelme jelentősen megnőtt (Kahanec és szerzőtársai [2014] 571. o.). Ez azt is jelenti, hogy az oktatás és az oktatáshoz való hozzáférés fontos szerepet játszott a jövedelmek alakulásában, miközben csökkentette a társadalmi mobilitást. Emellett sokan kényszerültek

önálló vállalkozói tevékenység folytatására. A visegrádi országokban és Romániában az 1990-es években 3,6 millió új vállalkozás jött létre, amelyek többsége mikro- vagy kisvállalkozás volt (Berend [2009] 182. o.). Ez a tőkejövedelmek növekedéséhez is vezetett. Legnagyobb mértékben Magyarországon esett vissza a munkabérek aránya a GDP-n belül, az 1990-es 65 százalékról 2019-re 55 százalékra (8. ábra). Csehország kivételével hasonló tendencia figyelhető meg a többi visegrádi országban is, egy 2012–2014 közötti visszafordulással – valószínűleg a kivándorlás miatti béremelkedések következtében (Feenstra és szerzőtársai [2015]). Az önfoglalkoztatás megjelenése emellett még a jövedelmi bizonytalanság növekedését is jelentette.

8. ábra

A munkaerő kompenzációjának aránya a GDP-n belül a visegrádi országokban, 1990–2019 (százalék)

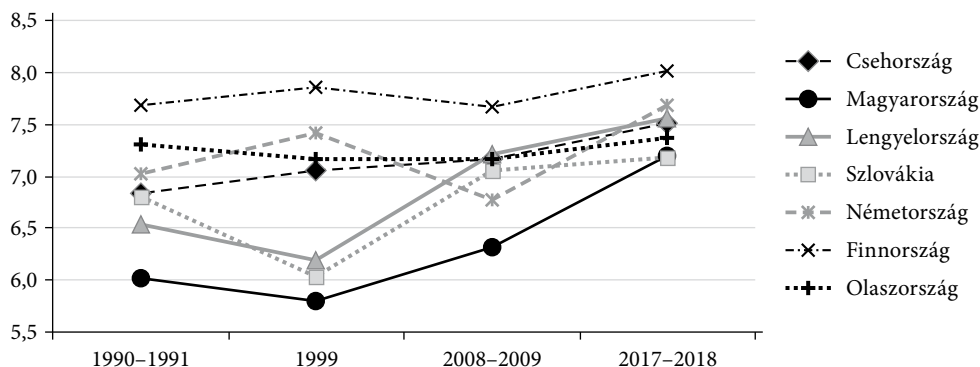
Forrás: Feenstra és szerzőtársai [2015].

A rendszerváltás társadalmi és gazdasági sokkja – percepciók és a társadalmi stabilitás csökkenése

A jólét természetesen nemcsak anyagi kérdésekről szól, hanem lehetőségekről és képességekről – vagy pozitív szabadságról (Sen [1985], [1992]) – és a jólét szubjektív érzékeléséről is. Az európai értékrendkutatás (*European Values Studies, EVS*) kérdőíveiben szerepel az „Össességében mennyire elégedett ön az életével?” kérdés, amelyre egy 10-es skálán válaszolhatnak a megkérdezettek; az 1 jelentése elégedetlen, a 10-é pedig elégedett. A 9. ábrán látható, hogy a visegrádiak kezdeti szintje 1990 körül alacsonyabb volt, mint a három régebbi EU-tagállamé, a rendszerváltás Csehország kivételével egyértelműen az elégedettség csökkenését okozta. Ugyanakkor hozzá kell tenni, a legújabb számok javulást és más európai országokhoz való felzárkózást jeleznek.

9. ábra

A jólét szubjektív érzékelése a visegrádi országokban, illetve Németországban, Finnországban és Olaszországban*

* A következő kérdésre adott válaszok átlagpontszáma: „Mindent összevetve, mennyire elégedett az életével napjainkban? Válaszoljon 1-től (elégedetlen) 10-ig (elégedett).”

Forrás: EVS [2021].

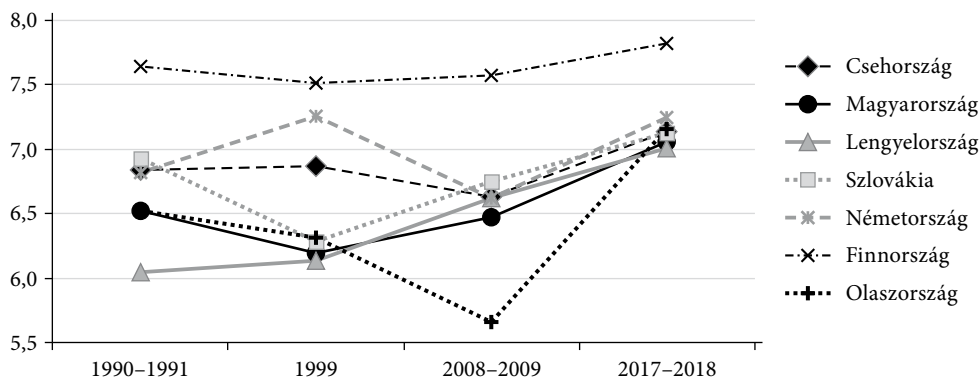
Egy másik kérdésben az embereket a szabadságukról, választási lehetőségeikről és életük feletti irányítási képességeikről kérdezik, ahol a válaszadóknak ismét 1-től 10-ig kell válaszolniuk (10 a szabadság legmagasabb szintje). Ebben az esetben az értékek kevésbé polarizáltak. Lengyelország egyértelmű lemaradással indult (valószínűleg a rendszerváltás előtti gazdasági válság miatt), Csehország kivételével a visegrádi országokban a rendszerváltás visszaesést hozott, az ezredforduló után viszont javulás látszik, és bár a szlovák és a magyar számok még mindig a legalacsonyabbak, a különbség más régiókhöz képest nem jelentős (10. ábra).

A *Pew Research Center* 2009-es felmérésében megállapította, hogy Magyarországon a lakosság mindössze 7 százaléka volt elégedett az életével, Szlovákia és Lengyelország pedig alig lépte át a két számjegyű értéket (13 és 12 százalék), míg Csehország esetében 23 százalékos értéket találunk (*Kohut és szerzőtársai* [2009]).

A Tárki háztartásmonitor-felmérése szerint Magyarországon 1993-ban a háztartások 60 százaléka érezte úgy, hogy az anyagi jóléte csökken (*Sik-Tóth* (szerk.) [1998] 204. o.). Az 1995-ös stabilizációs csomag hatásainak lecsengése után a mutató javulásnak indult (*Lengyel* [1998] 202. o.). Ugyanebben a jelentésben *Elekes és szerzőtársai* [1998] (213–221. o.) Magyarországon is megállapították, hogy az emberek bizonytalansága az átalakulás évei alatt nőtt. 1978-as válaszok szerint a válaszadók mindössze 14 százaléka érezte úgy, hogy élete bizonytalan és kiszámíthatatlan, 1994-ben már a lakosság fele érezte ezt. 1978-ban még csak a lakosság 23 százaléka gondolta úgy, hogy a világ olyan gyorsan változik, hogy az kiismerhetetlen, míg 1990-ben 59, 1994-ben pedig 49 százaléka érezte így – tehát magas maradt a magukat bizonytalanságban érzők aránya. Összességében az átlagosnál nagyobb volt az elégedetlenség a Budapesten kívüli városokban, illetve az alacsony iskolai végzettségűek és az alacsony jövedelműek körében (uo. 208–209. o.). A magas vérnyomással összefüggő halálozások száma is magas a régióban nemzetközi összehasonlításban, ami az

10. ábra

A szabadság érzékelése a visegrádi országokban, illetve Németországban, Finnországban és Olaszországban*

* A következő kérdésre adott válaszok átlagpontszáma: „Néhányan úgy érzik, a saját szabad választásaik és döntéseik határozzák meg életük alakulását, míg mások úgy érzik, teljesen elvesztették a választás lehetőségét, illetve a kontrollt az életük alakulása felett. Értékelje, hogy mekkora szabadsággal és ellenőrzéssel rendelkezik saját élete alakulása felett egy 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol az 1 jelentése: »semekkora«, míg a 10-é: »teljes mértékben.«”

Forrás: EVS [2021].

adott társadalomban az emberek stresszes állapotára és bizonytalanságára utal (van Leeuwen–Földvári [2021] 491. o.).

Korábban már említettük, hogy a 2008-as válság – amely a négy ország közül Magyarországot sújtotta leginkább – eltérően érintette a visegrádi országokban élőket, és ez e társadalmak szubjektív jólétén is meglátszik. A *Life in Transition* felmérései szerint a magyar válaszadók kétharmada (66 százaléka) azt mondta 2010-ben, hogy a 2008-as válság „inkább” vagy „nagy mértékben” érintette háztartását. Ez jelentősen meghaladja mind a poszt-szocialista országok 49 százalékos átlagát, mind a nyugat-európai összesített 31 százalékos (Steves–Zettelmeyer [2010]). 2009-ben a magyarok mindössze 15 százaléka gondolta úgy, hogy helyzete javult az elmúlt öt évben, és 60 százaléka érezte úgy, hogy 2004-hez képest kicsúszott a lába alól a talajt. A többi visegrádi ország esetében egy számjegyű különbség van az elmúlt öt év pozitív és negatív megítélése között (Lengyelország: 6 százalékpont; Csehország: 9 százalékpont; Szlovákia: –3 százalékpont; Kohut és szerzőtársai [2009]).

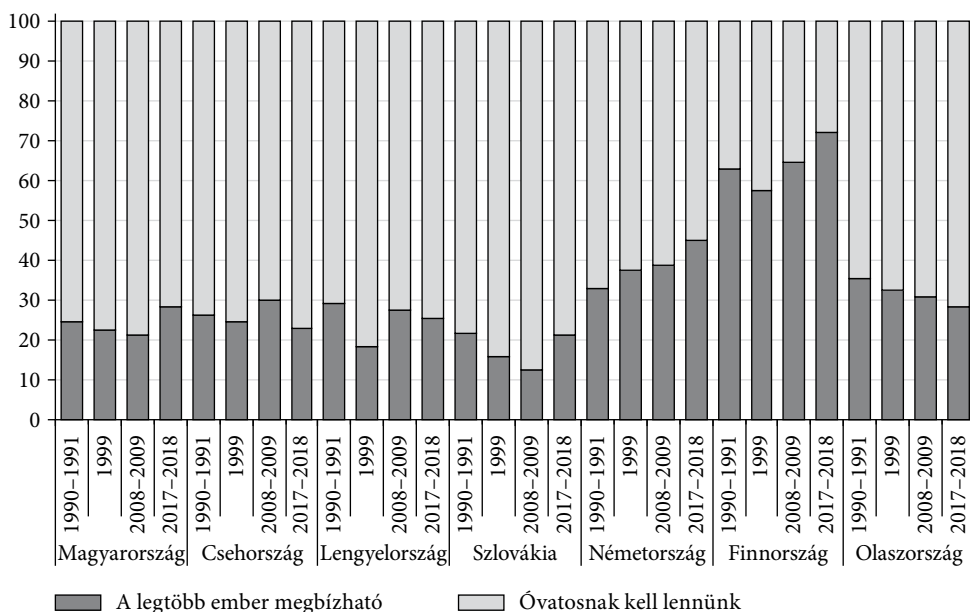
A jólét, az anyagi helyzet percepcióját illusztráló változók mellett érdemes áttekinteni azt is, vajon milyen hatással volt a gazdasági hanyatlás a társadalom hálójára, a társadalom tagjai közötti bizalomra, hiszen ennek csökkenése a magárahagyottság érzetét keltheti. Ez pedig végső soron maga után vonhatja azt is, hogy az anyagi és nem anyagi biztonságot, összetartozást hirdető politikai erők támogatottsága megnő.

A *World Values Survey* adatai szerint a régióban alacsony a szakszervezetek aktív tagsága, a részvétel önkéntes jótékonyági és társadalmi szervezetekben, sőt az oktatási szervezetekben is. Magyarországon a válaszadók kevesebb mint 5 százaléka volt jótékonyági vagy humanitárius szervezet tagja. A társadalom iránti általános

bizalom szintje is csökkent. A *European Values Studies* adatai szerint az „Általánosságban elmondható, hogy a legtöbb emberben meg lehet bízni?” kérdésre a válaszadók túlnyomó többsége nemmel válaszolt a régióban, míg Nyugat- és Észak-Európában a pozitív válaszok aránya egyértelműen magasabb. A 11. ábrán látható, hogy a rendszerváltás rontott ezen a helyzeten, a későbbiekben némi javulás látható, de a régió „bizalmi szintje” még mindig elmarad Európa fejlettebb részétől.

11. ábra

A társadalom iránti általános bizalom szintje a visegrádi országokban, illetve Németországban, Finnországban és Olaszországban* (százalék)

* A válaszok aránya a következő kérdésre: „Ön szerint általánosságban az emberek többségében inkább meg lehet bízni, vagy óvatosnak kell lennünk a legtöbb emberrel szemben?”
 Forrás: EVS [2021].

Ezt tovább fokozta az is, hogy az eltűnő állami tulajdonú vállalatok korábban döntő szerepet játszottak a társadalmi kohézió fenntartásában, hiszen támogatták a kulturális tevékenységeket, például a színházi előadásokat, valamint más társadalmi programokat, rendezvényeket szerveztek, vagy akár üdülési lehetőséget biztosítottak alkalmazottaiknak (*Scheiring* [2020]).

A társadalmi kohézió hanyatlását jól szemlélteti *Scheiring* [2020] 5. fejezete: a szerző négy különböző hanyatló magyarországi iparvárosban készített a munkavállalók körében interjúkat. Kiderült, hogy a válaszadók védtelennek érzik magukat, aminek leginkább a közös identitás hiánya az oka. A szerző hangsúlyozza, hogy a szakszervezetek gyengeségét is, és tanulmánya más részeiben is bemutatja, hogy ezekben a régiókban a hagyományos szociáldemokrata párt (Magyar Szocialista Párt) a munkavállalók körében hogyan veszített népszerűségéből.

A társadalmi elégedetlenség mérése

A kutatás zárásaként ellenőriztük a populizmus iránti növekvő keresletet. Négy különböző adatbázisból gyűjtöttünk adatokat: a *European Value Studies (EVS)*, illetve a *World Value Survey (WVS)* adatbázisaiból, az EBRD *Life in Transition* jelentéséből és a *Pew Research Center* felméréseiből. Arra kerestük a választ, vajon megfigyelhető-e csökkenés a demokrácia, a piacgazdaság intézményeivel szembeni bizalomvesztés, illetve láthatunk-e növekvő elitellenes attitűdöket. Feltételezésünk szerint mindezek a változások megfelelő indikátorai a populizmus iránti kereslet növekedésének.

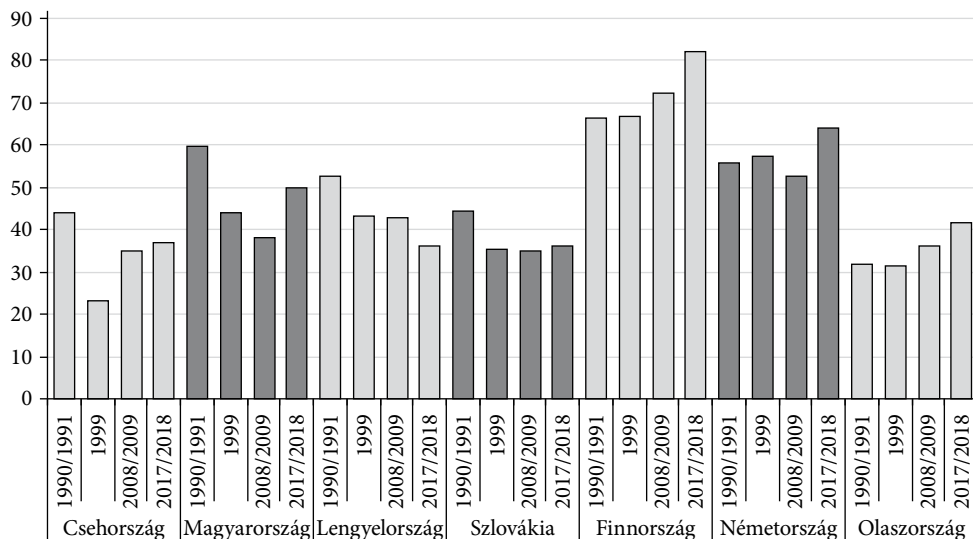
Az intézményekbe vetett bizalom a visegrádi országokban a rendszerváltást követő két évtizedben visszaesett, szintje alacsonyabb, mint a nyugat-európai országokban. Míg a jogrendszerbe vetett bizalom egész Németországban 50 százalék felett, Finnországban pedig 60 százalék felett volt, addig a visegrádi országokban (Lengyelország kivételével) mindenhol 40 százalék alá esett a 2000-es évekre. 2008-ra az általános intézményi bizalom szintje a minimumára csökkent: 1991-hez képest a jogrendszerbe vetett bizalom kétharmadára (38 százalék), a sajtóba vetett bizalom pedig majdnem a felére esett vissza (23 százalék) (*WVS* [2021], *EVS* [2021]).

A rendszerváltást követő évtizedekben Magyarországon a regionális átlagnál nagyobb volt az intézményekbe vetett bizalom csökkenése. Míg 1991-ben a magyarok 60 százaléka bízott a jogrendszerben, addig 1999-re ez a szint 44 százalékra esett vissza (12. ábra), de hasonló a tendencia a sajtó (40 százalékról 30 százalékra), a parlament (40 százalékról 32 százalékra) esetében is. 1990/91 és 2008/09 között a visegrádi országokban átlagosan 9,5 százalékponttal csökkent a jogrendszerbe vetett bizalom (Magyarországon 21,3 százalékponttal); átlagosan 5,3 százalékponttal esett vissza a sajtóba vetett bizalom (Magyarországon 17 százalékpont); átlagosan 5,8 százalékponttal csökkent a kormányzatba vetett bizalom (Magyarországon 26,9 százalékponttal). Míg a rendszerváltás utáni két évtizedben a kelet-közép-európai országok bizalmi indexei gyakran a töredékükre estek vissza, addig Németországban és Finnországban általában csak néhány százalékpontos eltérést tapasztalunk (*WVS* [2021], *EVS* [2021]). (A jogrendszerben megbízók arányát a 12. ábra mutatja.)

A rendszerváltás után nemcsak a politikai intézményrendszerbe vetett bizalom esett vissza, hanem a gazdasági rendszer legitimitása is meglehetősen gyorsan szertefoszlott. *Bruszt* [1995] szerint 1990-ben még a magyarok több mint kétharmada (68 százalék) gondolta úgy, hogy „a kapitalizmus a legjobb az országnak”, és „ez a rendszer teszi lehetővé az ország problémáinak megoldását”, 1993-ban már csak kevesebb mint fele (48 százalék). Míg 1991-ben a magyarok 31 százaléka pozitívan, 40 százaléka negatívan vélekedett az új rendszerről, 1995-re csak 26 százalék gondolta jobbnak és 50 százalék rosszabbnak az új rendszert (13. ábra). Bár az 1991 utáni négy évben az új rendszer megítélése valamennyi visegrádi országban jelentősen romlott, 1995-re a csehek és a lengyelek relatív többsége még mindig pozitívan látta az új rendszert (csehek: pozitívan: 44 százalék, negatívan: 39 százalék; lengyelek: pozitívan: 57 százalék, negatívan: 23 százalék). Csak a szlovákok voltak hasonló negatív véleménnyel, mint a magyarok (pozitívan: 32 százalék, negatívan: 51 százalék). Szintén a magyarok kétharmada (67 százalék) látta magát a rendszerváltás vesztesének 1995-ben, ezzel az első volt a visegrádi országok között

12. ábra

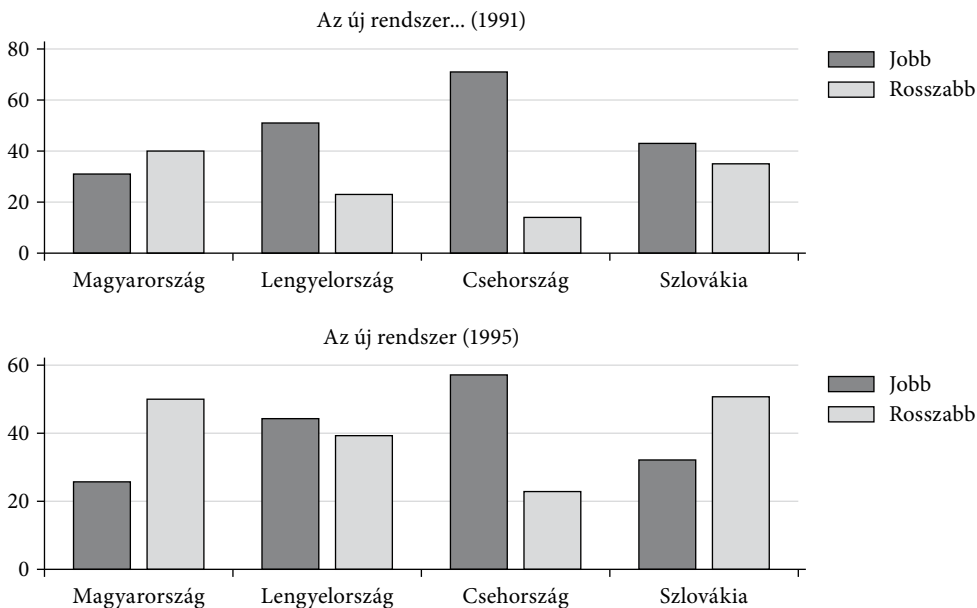
A jogrendszerben megbízók aránya a visegrádi országokban, illetve Németországban, Finnországban és Olaszországban*

* Azoknak az aránya, akik pozitív választ adtak arra a kérdésre, hogy bízik-e a jogrendszerben.
Forrás: EVS [2021], WVS [2021].

13. ábra

Hogyan vélekedtek a régi és az új rendszerről a visegrádi országokban,* 1991, 1995 (százalék)

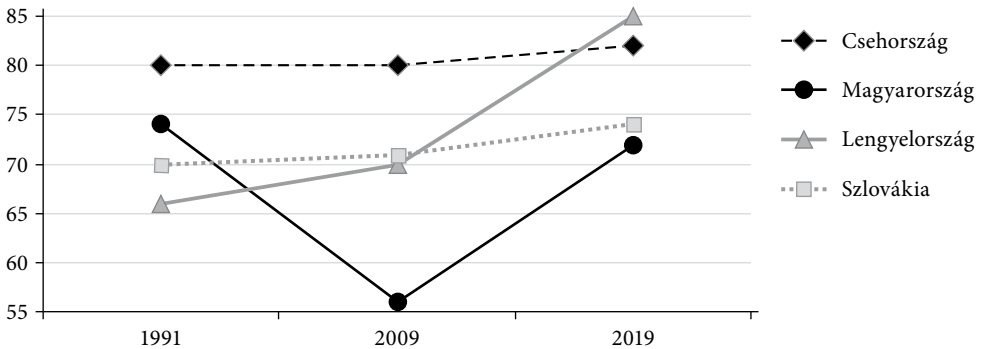
* A válaszok aránya a következő kérdésre: „Az új rendszer jobb vagy rosszabb, mint a régi?”
Forrás: Bruszt [1995].

(Lengyelország: 56, Csehország: 32, Szlovákia: 54 százalék) (Bruszt [1995]). A rendszerváltásról alkotott vélemények az idő múlásával sem javultak: 2006-ban a magyarok több mint 75 százaléka gondolta úgy, hogy az ország gazdasági helyzete rosszabb, mint 1989-ben, míg a cseheknek csak 30 százalék, a lengyeleknek 40 százalék, a szlovákoknál pedig 40 százaléknál kicsit többen mondták ezt (Sanfey és szerzőtársai [2006]).

A Pew Research Center egy másik felmérésében az embereket arról kérdezték, hogy egyetértene-e a demokrácia (többpártrendszer) bevezetésével, illetve a kapitalista átalakulással. Érdekes megfigyelni, hogy míg 1991-ben Szlovákiában volt a legalacsonyabb támogatottsága mindkét változásnak, a kapitalizmus és a demokrácia népszerűsége a 2008-as válságot követően erősen visszaesett Magyarországon. Ezzel a kivétellel az összes többi országban a kapitalizmussal és a demokráciával való elégedettség szinte állandó és viszonylag magas szinten maradt (14. és 15. ábra).

14. ábra

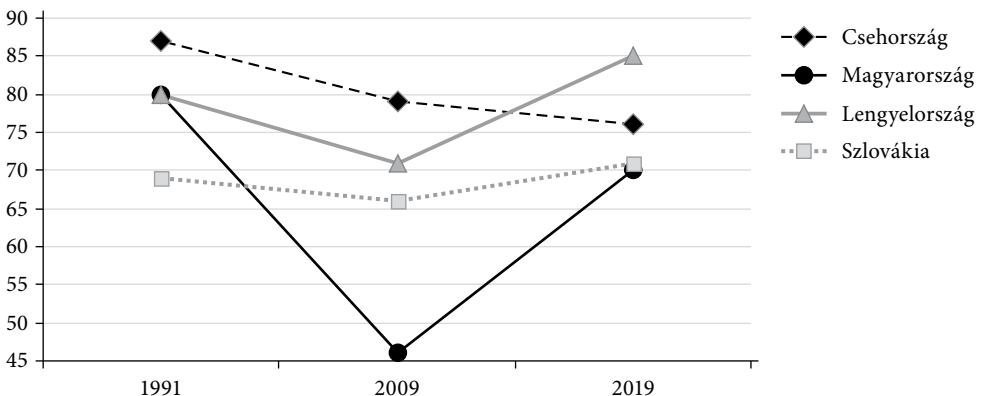
A demokráciába (többpártrendszerbe) való átmenet elfogadottsága a visegrádi országokban (százalék)

Forrás: Pew Research [1991], Kohut és szerzőtársai [2009] és Wike és szerzőtársai [2019].

15. ábra

A kapitalizmusba való átmenet elfogadottsága a visegrádi országokban (százalék)

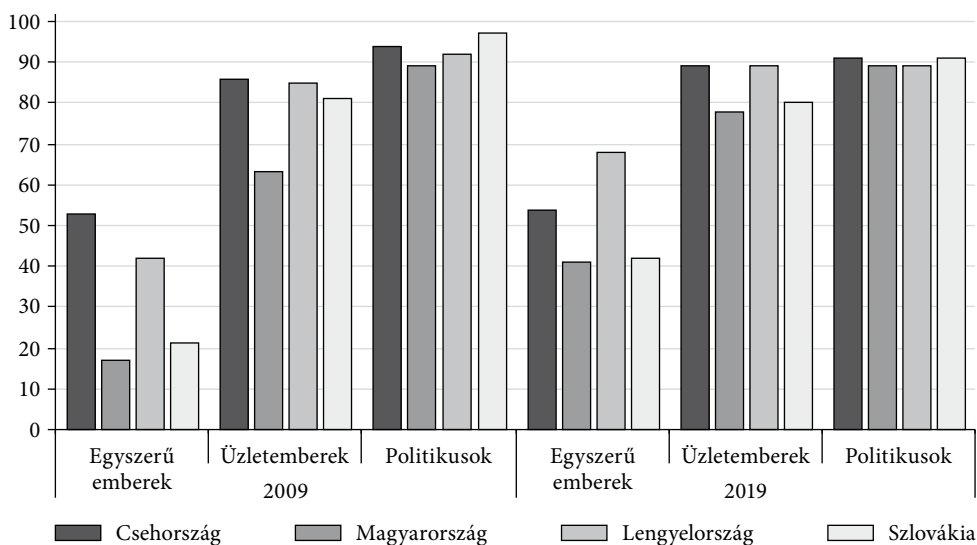

Forrás: Pew Research [1991], Kohut és szerzőtársai [2009] és Wike és szerzőtársai [2019].

A *Pew Research Center* kétszer is megkérdezte az embereket, 2009-ben és 2019-ben, hogy szerintük ki húzott hasznot a rendszerváltásból. Mindkét évben és minden országban a válaszadók körülbelül 90 százaléka válaszolta, hogy a politikusok nyertek a változással. A társadalom többsége szerint a vállalatok tulajdonosai, az üzletemberek is profitáltak a rendszerváltásból (megjegyezzük, hogy Magyarországon kevesebben gondolják ezt, mint máshol), de jóval kevesebben gondolják azt, hogy a hétköznapi emberek profitáltak volna belőle. Különösen kiemelkedő, hogy Magyarországon 2009-ben rendkívül alacsony arányban válaszoltak igennel erre, ami ismét arra utal, hogy a 2008-as válság jobban érintette az országot (16. ábra).

16. ábra

A rendszerváltással való elégedettség* (százalék)

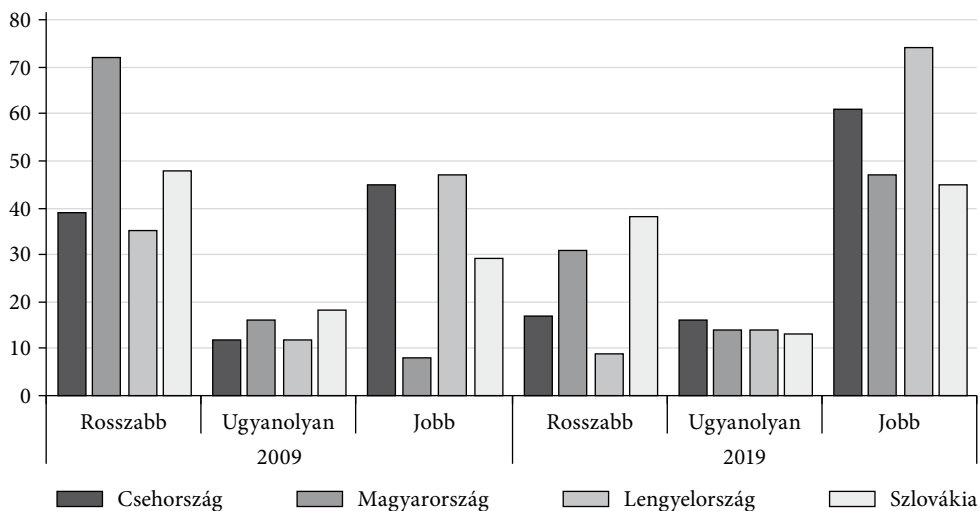
* A válaszok aránya a következő kérdésre: „Mely társadalmi csoportok nyertek a rendszerváltással?”

Forrás: Kohut és szerzőtársai [2009], Wike és szerzőtársai [2019].

Mint már említettük, az adatok alapján a 2008-as válság Magyarországot jobban érintette, mint a többi visegrádi országot. Nem meglepő tehát, hogy a 2009-es év nemcsak a rendszerváltás és a saját gazdasági helyzet megítélésében hozott mélypontot, hanem az általános politikai és intézményi vélemények is negatívan alakultak, még a többi visegrádi országhoz képest is. A 17. ábrán látható, hogy a válság utáni évben a magyarok mindössze 8 százaléka gondolta úgy, hogy az 1989 utáni rendszer jobb, mint az államszocializmus (a többi visegrádi ország átlaga 40 százalék); utólag csak 46 százalék támogatta a piacgazdaságra való áttérést (a többi visegrádi ország átlaga 72 százalék), 31 százalék értett egyet azzal, hogy az emberek jobban járnak a szabad piaccal (a többi visegrádi ország átlaga 63 százalék), és csak 6 százalék gondolta úgy, hogy az ország jó irányba halad (a többi visegrádi ország átlaga 34 százalék) (Kohut és szerzőtársai [2009], Wike és szerzőtársai [2019]).

17. ábra

A saját gazdasági helyzet megítélése a visegrádi országokban,* 2009, 2019

* A válaszok aránya a következő kérdésre: „Jobb-e a helyzete most, mint a kommunizmusban volt?”

Forrás: Kohut és szerzőtársai [2009] és Wike és szerzőtársai [2019].

Ehhez kapcsolódóan érdemes azt is kiemelni, hogy a visegrádi országokban az emberek jóval kisebb százaléka gondolja úgy, hogy egy demokráciában jól működő gazdasági rendszer alakítható ki (18. ábra).

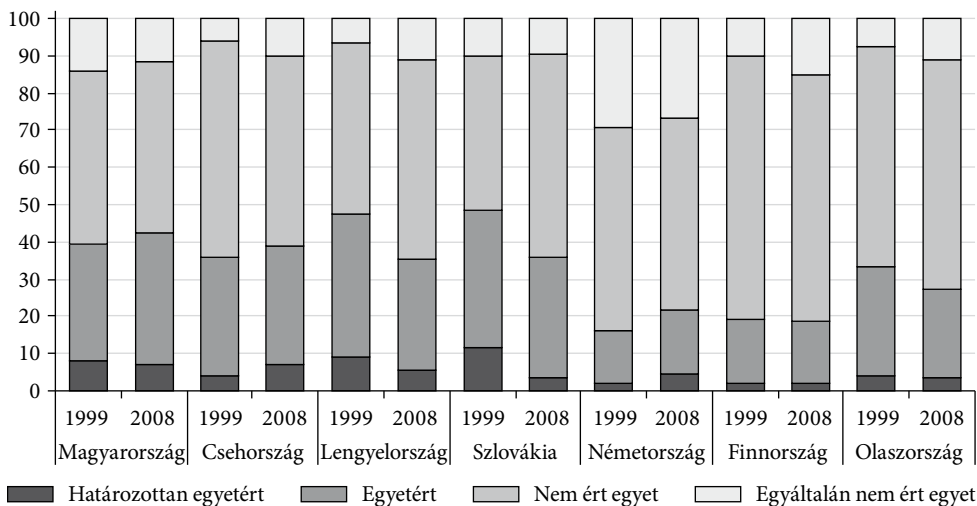
Érdekes megvizsgálni, hogy vajon mi a helyzet az erős vezető iránti igényvel kapcsolatban (19. ábra). A *European Values Study* 1999-től feltett kérdése alapján azt láthatjuk, hogy noha a visegrádi országokban nem jelentősen magasabb egy autoriter vezető támogatottsága, mint a viszonyítási alapként szolgáló másik három európai országban, de a merev elutasítottsága már jóval kisebb. Az is jól látszik, hogy Lengyelország kivételével mindhárom másik országban nőtt egy erős autoriter vezető támogatottsága, mint ahogyan Olaszországban is.

Érdekes módon miközben a fentiek alapján Magyarországon megrendült a politikai intézményekbe vetett bizalom, a liberális demokrácia alapelvei (szólásszabadság, sajtó- és vallásszabadság), a társadalmi egyenlőség, a jogállamiság, a szabad választások támogatása a régióban itt volt a legmagasabb, átlagosan 66 százalékkal (Lengyelország: 52, Csehország: 52, Szlovákia: 43 százalék) (Kohut és szerzőtársai [2009]). Ugyanakkor a magyarok több mint negyede (27 százalék) gondolta úgy 2008-ban, hogy egy erős vezető jót tenne az országnak, egyhatodik (18 százalék) pedig úgy vélte, hogy a demokratikus politikai rendszer nem jó rendszer. Ilyen magas számokat csak a cseheknél találunk (29 százalék, illetve 17 százalék), a többi visegrádi országban, illetve a finnek és a németek esetében 15 százalék, illetve 10 százalék körüli értékeket találunk (EVS [2021], WVS [2021]).

Ezek alapján állíthatjuk, hogy a piacositás társadalmi polarizálódáshoz, a társadalom széteséséhez, individualizálódáshoz, a bizalom csökkenéséhez,

18. ábra

Vélemények arról, hogy egy demokráciában kialakítható-e egy jól működő gazdasági rendszer,* 1999, 2008 (százalék)

* A válaszok aránya a következő kérdésre: „Egyetért-e ön azzal, hogy demokráciában a gazdaság rosszabbul működik?”

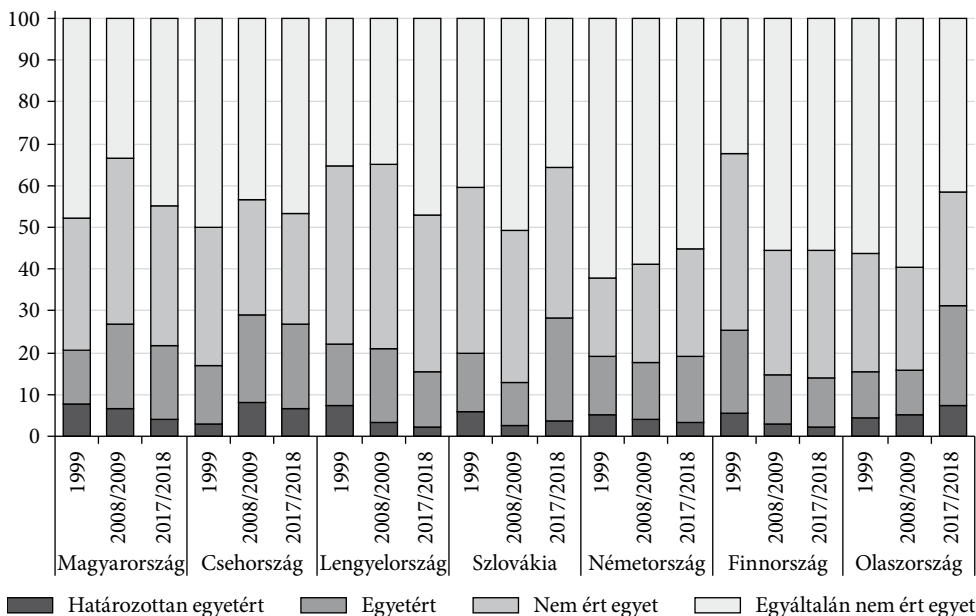
Forrás: EVS [2021].

a bizonytalanság és egyenlőtlenség növekedéséhez vezetett. Az is megállapítható, hogy a társadalmi érzékelés sokszor jóval negatívabb, mint a valóság. Érdekes ellentmondás az is, hogy míg általában az emberek helyeslik a demokráciát (és a kapitalizmust is), ugyanakkor a politikusok, a politikai intézmények, ha úgy tetszik, a politikai elit iránti bizalom csökkenése figyelhető meg. Ez már a populizmus iránti növekvő igényt jelzi, de utolsó lépésként megvizsgáltuk röviden a választási eredményeket és a térség politikatörténetét is.

Mind a négy országban közös jellemző a kormányzó pártok és koalíciók gyakori változása. Lengyelországban és Magyarországon az átmenet első éveinek kezdeti jobboldali kormányait baloldali kormányok váltották fel (*Tóka-Popa* [2013] és *Stanley* [2013]). A stabilizációs politikák okozta gazdasági visszaesések (Magyarországon 1995-ben és 2006–2010-ben, Lengyelországban a 2000-es évek elején) a baloldal összeomlásához vezettek. Szlovákiában a második Dzurinda-kormány a piacpárti reformok után elvesztette a választásokat a magasabb újraelosztással kampányoló pártokkal szemben (*Deegan-Krause* [2013]). Megfigyelhető, hogy a politikai változás a gazdasági lassulásokkal korrelál, és a stabilizációt, a liberalizációt magasabb újraelosztásra és protekcionizmusra való igény követi, legalábbis a kampányszlogenekben. Kivétel Csehország, de ebben az esetben meg kell jegyeznünk, hogy a szélsőséges vagy populista pártok mindig is képviseltették magukat a parlamentben (bal- és jobboldali egyaránt), és a 2008-as válság jelentős változást hozott a parlamentben, illetve a pártrendszerben (*Mansfeldova* [2013]). Ez is azt sugallja, hogy a társadalom részéről megvolt az igény a piacosítással szemben való fellépésre.

19. ábra

Erős autoriter vezető támogatottsága a visegrádi országokban és Németországban, Finnországban és Olaszországban,* 1999, 2008/2009, 2017/2018 (százalék)

* A válaszok aránya a következő kérdésre: „Jó-e az, ha egy országnak olyan erős vezetője van, akinek nem kell a parlamenttel és a választásokkal törődnie?”
 Forrás: EVS [2021].

Következtetések

A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet a gazdasági és politikai intézmények egyidejű átalakulását jelentette, szocializmusból kapitalizmusba, diktatúrából demokráciába. Ezeket a párhuzamos átalakulásokat, ha nem is lehetetlen, de nagyon nehéz egyszerre végrehajtani. *Offe* [1991] szerint az átalakuláshoz és stabilizációhoz kapcsolódó gazdasági reformokat e reformok vesztesei a demokratikus választásokon a hatalom megszerzésével visszafordíthatják. Eszerint az ellenmozgást a piacositással szemben a vesztesek által mobilizált politikai erők hozzák létre. Az aggodalmak ellenére azonban a párhuzamos átmenet Kelet-Közép-Európában meglehetősen zökkenőmentesen zajlott: a folyamat nem fordult vissza, azonban – mint fentebb láttuk – fontos társadalmi változások mentek végbe, amelyek rányomták bélyegüket a visegrádi országok társadalmaira és gazdaságaira. De jelenti-e mindez azt, hogy nem volt igény a visszafordulásra? Elemzésünkben erre kerestük a választ.

Eredményeink vegyesek. Összességében azt láthatjuk, hogy a rendszerváltás egyértelműen okozott jóléti válságot, és a 2008-as válság is, bár nem egyformán, de negatív nyomot hagyott a visegrádi országokban. *Van Leeuwen-Földvari* [2021] szerint ennek ellenére a rendszerváltás összképe pozitív. Bár az 1990-es évtized első

évei társadalmi válságot hoztak, növekvő szegénységgel, egyenlőtlenséggel, növekvő társadalmi bizonytalansággal, a stabilizáció második hulláma után (Magyarországon 1995, Lengyelországban az ezredforduló, Szlovákiában 1998 után) az új évezred gazdasági és társadalmi fejlődést hozott. Javultak a jóléti mutatók, mint például az emberi fejlődés indexe (*Human Development Index, HDI*), ahol még némi konvergencia is látható Nyugat-, de leginkább Dél-Európához (*van Leeuwen–Földvári [2021] 488. o.*). *Scheiring [2020]* kevésbé optimista a felzárkózás kapcsán, a reáljövedelmek alapján mutatja be, hogy nem lát felzárkózást a fejlett Nyugat-Európához (155. o.), és ezt sugallják a tanulmányunk elején idézett GDP-adatok.

Ez alapján lehetségesnek tűnik, hogy miközben a változások nem hozták meg a Nyugathoz való kívánt felzárkózást, ugyanakkor destabilizálták a társadalmat az egyenlőtlenségek, a bizonytalanság fokozásával, a társadalmi kötelékek elszakadásával. A visegrádi országok társadalmi és gazdasági átalakulása közel sem teljes: hiányzik a széles középosztály, sokan élnek anyagi nélkülözésben.

Ami az általunk vizsgálni kívánt populizmus iránti keresletet illeti, a megvizsgált adatok alapján kirajzolódó kép nem teljesen egyértelmű, aminek részben oka a kutatás korábban már említett korlátja: az adatok hiányos, illetve ok-okozati szempontból nem vizsgálható volta. Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy az látható, hogy más európai társadalmakhoz viszonyítva a régióban gyengébb a bizalom a hagyományos politikai és gazdasági intézményrendszerben, magasabb az igény az erős politikai vezetésre, a társadalom sokkal inkább az államtól várja a gazdasági és szociális problémák megoldását. Mindezek azt sugallják, hogy a régióban nagyobb volt a kereslet a populizmus iránt a rendszerváltást követően, mint máshol. Ugyanakkor nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy láthatunk ok-okozati összefüggést a rendszerváltás és 2008 gazdasági sokkjai, valamint a populizmus iránti kereslet között, egyrészt, mivel nem találtunk adatokat a rendszerváltás előttről, másrészt, mivel az adatfelvételek időpontjai egybeesnek, és nem követik a gazdasági visszaeséseket.

„A 19. század második felében a régió nagy része alkalmazkodott a *laissez-faire*, a szabad kereskedelem és az exportvezérelt iparosítás *Zeitgeist*jához, és bekapcsolódott a világgazdaságba. Ez a kísérlet azonban kudarcot vallott, vagy legalábbis csak korlátozott sikerrel járt: Közép- és Kelet-Európa tradicionalista, vidékies agrárregió maradt az iparosodott és urbanizált Nyugathoz képest.” (*Berend [2000] 3. o.*)

Ez pedig „ellenmozgáshoz”, egy forradalmi, majd ellenforradalmi két világháború közötti időszakhoz vezetett, a populizmus először jelent meg a térségben (*Polányi [1944/2004]*).

Sok szempontból az látszik, hogy a helyzet nagyon hasonlít a hosszú 19. század fordulópontjához.³ Úgy tűnik, Offe jóslatai nem váltak valóra az 1990-es években,

³ Az is közös ezekben az időszakokban, hogy egyikben sem sikerült elérni a Nyugat-Európához képest már meglévő fejlettségbeli elmaradottság csökkenését. *Berend [2003]* szerint Ausztria–Magyarország egy főre jutó GNP-je 1800-ban körülbelül 55 százaléka volt Nagy-Britanniáénak, míg 1860-ban 51 százaléka. Ezek a számok a régióban később még csökkennek is. *Morys [2021] (175. o.)* szerint 40 százalék körül alakult a két világháború közötti időszakban, és 1989-ben a legtöbb országban ez az arány 50 százalék alatt volt (*Berend [2009] 34. o.* és *Voskoboynikov [2021] 387. o.*).

a kapitalista és a demokratikus átmenet sikeres volt. A fenti elemzésből láthatjuk azonban, hogy ez nem feltétlenül a populizmus iránti kereslet hiánya miatt történt, inkább a populisták kínálatának hiánya figyelhető meg. Egyrészt az 1990-es években a gazdaságpolitika megpróbálta beágyazni a neoliberalizmust is a csökkenő mértékben megfigyelhető, de létező jóléti állami intézményeken keresztül, ami csökkentette a keresletet. Másrészt a rendszerváltás után elengedhetetlen volt a külső partnerek szerepe a modernizációban külföldi működőtőke formájában (*Simai–Gál* [2000], *Szunomár* [2020]). Mindez értelmezhető a rendszerváltás utáni politikát alakító külső korlátként, az átalakulás pályán tartásáért felelős erőként is (*Gedeon* [2004], *Appel–Orenstein* [2018]). Ennélfogva amit *Berend* [2003] a 19. század végi függő fejlődésnek nevezett, az ma is „függő piacgazdaság” (*Nölke–Vliegenthart* [2009], *Ricz* [2021]). Ez a külső kontroll a populisták kínálatát minimális szinten tartotta. 2008 után azonban a visegrádi országok úgy érezték, hogy a „neoliberalizmus nem teljesített megfelelően” (*Krastev* [2016]), és felerősödött az „ellenmozgás”. Talán nem is csoda, hogy a legerősebb ellenmozgás Magyarországon történt, hiszen ezt az országot sújtotta leginkább a válság.

Úgy tűnik tehát, hogy Kelet-Közép-Európa állampolgárainak viselkedését jól írja le *Hirschman* [1970/1995]: vagy kilépnek saját környezetükből, többnyire a növekvő emigráció révén,⁴ vagy hallatják hangjukat, olyan politikusok megválasztása révén, akik az antiliberális narratívát használják. A további kutatásokban érdemes áttekinteni ugyanakkor a populisták kínálati oldalát is: elemezni szükséges a populisták kormányok politikai lépéseit, mivel a fent említett narratíva néha nem vagy csak kevésbé tükröződik a politikai lépésekben.

Hivatkozások

- APPEL, H.–ORENSTEIN, M. A. [2018]: *From Triumph to Crisis: Neoliberal Economic Reform in Postcommunist Countries*. Cambridge University Press, New York, <https://doi.org/10.1017/9781108381413>.
- BAKKER, R.–HOOGHE, L.–JOLLY, S.–MARKS, G.–POLK, J.–ROVNY, J.–STEENBERGEN, M.–VACHUDOVA, M. A. [2020]: 1999–2019. Chapel Hill Expert Survey Trend File. Version 1.2. Chesdata, <http://chesdata.eu/>.
- BALDWIN, R. D. [2016]: *The great convergence*. Harvard University Press, Cambridge–London, <https://doi.org/10.4159/9780674972667>.
- BENCZES ISTVÁN [2016]: From goulash communism to goulash populism: the unwanted legacy of Hungarian reform socialism. *Post-Communist Economies*, Vol. 28. No. 2. 146–166. o. <https://doi.org/10.1080/14631377.2015.1124557>.
- BEREND, T. IVÁN [2000]: From plan to market, from regime change to sustained growth in Central and Eastern Europe. UNECE Spring Seminar „From Plan to Market: the Transition Process after Ten Years”, Genf, <https://digitallibrary.un.org/record/413220>.

⁴ Kováts [2020] szerint a visegrádi országokból kivándoroltak aránya a lakosság 6 (Magyarország és Szlovákia esetében) és 11 (Lengyelország) százaléka között van, Csehországban 8 százalék körüli az érték. Kováts hangsúlyozza azt is, hogy a 2008-as válság után nőtt az elvándorlás.

- BEREND, T. IVÁN [2003]: History derailed. Central and Eastern Europe in the long nineteenth century. University of California Press, Berkley, <https://doi.org/10.1525/9780520932098>.
- BEREND, T. IVÁN [2009]: From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/cbo9780511806995>.
- BERGLUND, S.–EKMAN, J.–DEEGAN-KRAUSE, K.–KNUTSEN, T. (szerk.) [2013]: The Handbook of Political Change in Eastern Europe. 3. kiadás, Edwar Elgar, Cheltenham–Northampton, <https://doi.org/10.4337/9781782545880>.
- BOLTANSKI, L.–CHIAPELLO, E. [2005]: The New Spirit of Capitalism. Verso, London–New York.
- BRUSZT LÁSZLÓ [1995]: Miért támogatnák a kapitalizmust a kelet-európaiak? Politikatudományi Szemle, 4. évf. 3. sz. 41–73. o. http://www.poltudszemle.hu/szamok2/1995/1995_3szam/bruszt.pdf.
- BRZEZINSKI, M. [2010]: Income Affluence in Poland. Social Indicators Research, Vol. 99. No. 2. 285–299. o. <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9580-0>.
- CERNY, P. G.–EVANS, M. [1999]: New Labour, Globalization and the Competition State. Center for European Studies Working Paper, No. 70. https://ces.fas.harvard.edu/uploads/files/Working-Papers-Archives/CES_WP70.pdf.
- DEEGAN-KRAUSE, K. [2013]: Slovakia. Megjelent: *Berglund, S.–Ekman, J.–Deegan-Krause, K.–Knutsen, T.* (szerk.) [2013] 8. fejezet, 9. fejezet, <https://doi.org/10.4337/9781782545880>.
- ELEKES ZSUZSA–PAKSI BORBÁLA–SPÉDER ZSOLT [1998]: Elégedettség, lelki problémák, elidegenedés, anómia. Megjelent: *Sik Endre–Tóth István György* (szerk.) [1998] 208–223. o. <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a313.pdf>.
- EUROSTAT [2021a]: People at risk of poverty or social exclusion. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/sdg_01_10.
- EUROSTAT [2021b]: Material Deprivation rate by age group. <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/TESSI082>.
- EVS [2021]: European Values Study. <https://europeanvaluesstudy.eu/>.
- FÁBIAN ZOLTÁN–GÁBOS ANDRÁS–KOPASZ MARIANNA–MEDGYESI MÁRTON–SZIVÓS PÉTER–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY [2014]: Hungary. A Country Caught in its Own Trap. Megjelent: *Nolan, B.–Salverda, W.–Checchi, D.–Marx, I.–McKnight, A.–Tóth István György–van de Werfhorst, H. G.* (szerk.) [2014] 14. fejezet, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199687428.003.0014>.
- FEENSTRA, R. C.–INKLAAR, R.–TIMMER, M. P. [2015]: The Next Generation of the Penn World Table. American Economic Review, Vol. 105. No. 10. 3150–3182. o. <https://doi.org/10.3386/w19255>.
- FREEDEN, M. [1998]: Is Nationalism a Distinct Ideology? Political Studies, Vol. 46. No. 4. 748–765. o. <https://doi.org/10.1111%2F1467-9248.00165>.
- GEDEON PÉTER [2004]: Market and Democracy: The Dual Transition in Hungary. Megjelent: *Hayashi, T.* (szerk.): Democracy and Market Economics in Central and Eastern Europe: Are New Institutions Being Consolidated? Slavic Research Center Hokkaido University, Sapporo, 85–107. o.
- GUISSO, L.–HERRERA, H.–MORELLI, M.–SONNO, T. [2017]: Demand and Supply of Populism. Bankpedia Review, Vol. 7. No. 1–2. https://doi.org/10.14612/GUISSO_HERRERA_MORELLI_SONNO_1-2_2017.
- GURIEV, S.–PAPAIOANNOU, E. [2020]: The Political Economy of Populism. CEPR Discussion Paper, No. DP14433. <https://ssrn.com/abstract=3547366>.
- HIRSCHMAN, A. O. [1970/1995]: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris Kiadó, Budapest.

- IMF [2021]: World Economic Outlook Databases. International Monetary Fund, Washington, <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending>.
- INGLEHART, R.–NORRIS, P. [2016]: Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. HKS Working Paper, No. RWP16–026. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2818659>.
- INGLEHART, R.–NORRIS, P. [2019]: Cultural Backlash. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/9781108595841>.
- KAHANEK, M.–GUZI, M.–MARTISKOVA, M.–PALENIK, M.–PERTOLD, F.–SIEBERTOVA, Z. [2013]: Gini Country Report: The Czech Republic and Slovakia. CELSI Research Report, No. 7. https://celsi.sk/media/research_reports/CELSI_RR_7_NEW.pdf.
- KAHANEK, M.–GUZI, M.–MARTISKOVA, M.–SIEBERTOVA, Z. [2014]: Slovakia and the Czech Republic: Inequalities and Convergences after the Velvet Divorce Megjelent: *Nolan, B.–Salverda, W.–Checchi, D.–Marx, I.–McKnight, A.–Tóth István György–van de Werfhorst, H. G.* (szerk.) [2014] 24. fejezet, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199687428.003.0024>.
- KALTWASSER, C. R.–TAGGART, P.–ESPEJO, P. O.–OSTIGUY, P. (szerk.) [2017]: The Oxford Handbook of Populism. Oxford Handbooks Online. <https://doi.org/10.1093/oxfordhdb/9780198803560.001.0001>.
- KEANE, M. P.–PRASAD, E. S. [2002]: Inequality, Transfers, and Growth: New Evidence from the Economic Transition in Poland. *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 84. No. 2. 324–341. o. <https://doi.org/10.1162/003465302317411578>.
- KOHUT, A.–WIKE, R.–HOROWITZ, J. M.–SPREHE, K. H.–POUSHTER, J. [2009]: End of Communism Cheered but Now with More Reservations. The Complete Report. Pew Research, Washington, DC, https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2009/11/Pew-Research-Center_Two-Decades-After-the-Walls-Fall-End-of-Communism-Cheered-But-Now-With-More-Reservations_2009.pdf.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Rt. Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 40. évf. 7–8. sz. 569–599. o.
- KOVÁTS ANDRÁS [2020]: Central Europe. Facts and figures about Emigration. *Emigration from Central and Southeast Europe–Forum Journalismus und Medien*, Bécs.
- KRASTEV, I. [2016]: What’s Wrong with East-Central Europe? Liberalism’s Failure to Deliver. *Journal of Democracy*, Vol. 27. No. 1. 35–38. o. <https://doi.org/10.1353/jod.2016.0001>.
- LENGYEL GYÖRGY [1998]: Vélemények a gazdaságról. Megjelent: *Sik Endre–Tóth István György* (szerk.) [1998] 195–208. o. <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a313.pdf>.
- LETKI, N.–BRZEZINSKI, M.–JANCEWICZ, B. [2014]: The Rise of Inequalities in Poland and their Impacts: When Politicians Don’t Care but Citizens Do. Megjelent: *Nolan, B.–Salverda, W.–Checchi, D.–Marx, I.–McKnight, A.–Tóth István György–van de Werfhorst, H. G.* (szerk.) [2014] 21. fejezet, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199687428.003.0021>.
- MAGAS ISTVÁN [2018]: A gazdasági növekedés, a tőke és a munkatermelékenység alakulása az USA-ban (1986–2016): Adalékok a Piketty-tézishez. *Pénzügyi Szemle*, 63. évf. 1. sz. 7–23. o.
- MANSFELDOVA, Z. [2013]: The Czech Republic. Megjelent: *Berglund, S.–Ekman, J.–Deegan-Krause, K.–Knutson, T.* (szerk.) [2013] 8. fejezet, <https://doi.org/10.4337/9781782545880>.
- MAREK, L. [2011]: Gini Index in Czech Republic in 1995–2010. <https://www.czso.cz/documents/10180/20542065/180211q242-48.pdf/567a5b51-1f0a-4b4e-b954-cc3f47b34284?version=1.0>.

- MAROS, M.–RYBANSKY, L. [2016]: Development of Wage Disparities in Slovakia and the Use of Quantitative Methods for Their Analysis. <https://doi.org/10.5817/cz.muni.p210-8273-2016-49>.
- MILANOVIC, B. [2016]: Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization. Harvard University Press, <https://doi.org/10.4159/9780674969797>.
- MORYS, M. [2021]: Economic growth and structural change in Central, East and South-East Europe, 1918–1939. Megjelent: *Morys, M.* (szerk.) [2021] 7. fejezet, <https://doi.org/10.4324/9781315686097-9>.
- MORYS, M. (szerk.) [2021]: The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the Present. Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9781315686097>.
- MUDDE, C. [2004]: The Populist Zeitgeist. Government and Opposition, Vol. 39. No. 4. 541–563. o. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>.
- MUDDE, C. [2016]: Europe's Populist Surge. A Long Time in the Making. Foreign Affairs, Vol. 95. No. 6. 25–30. o. <https://www.jstor.org/stable/i40163033>.
- MUDDE, C. [2017]: Populism: An Ideational Approach. Megjelent: *Kaltwasser, C. R.–Taggart, P.–Espejo, P. O.–Ostiguy, P.* (szerk.) [2017] I. rész, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.013.1>.
- NOLAN, B.–SALVERDA, W.–CHECCHI, D.–MARX, I.–MCKNIGHT, A.–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY–VAN DE WERFHORST, H. (szerk.) [2014]: Changing Inequalities and Social Impacts in Rich Countries. Thirty Countries' Experiences. Oxford University Press, Oxford, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199687428.001.0001>.
- NORRIS, P. [2020]: Measuring populism worldwide. Party Politics, Vol. 26. No. 6. 697–717. o. <https://doi.org/10.1177/1354068820927686>.
- NÖLKE, A.–Vliegenthart, A. [2009]: Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. World Politics, Vol. 61. No. 4. 670–702. o. <https://doi.org/10.1017/S0043887109990098>.
- OFFE, C. [1991]: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. Social Research, Vol. 58. No. 4. 865–892. o. https://doi.org/10.1007/978-3-642-52404-2_2.
- OSTIGUY, P. [2017]: Populism: A Socio-Cultural Approach. Megjelent: *Kaltwasser, C. R.–Taggart, P.–Espejo, P. O.–Ostiguy, P.* (szerk.) [2017], <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.013.3>.
- PEW RESEARCH [1991]: 1991 Pulse of Europe. Pew Research, <https://www.pewresearch.org/global/1991/09/17/1991-pulse-of-europe/>.
- PIKETTY, T. [2015]: A tőke a 21. században. Kossuth Kiadó, Budapest.
- POLÁNYI KÁROLY [1944/2004]: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Napvilág Kiadó, Budapest.
- RICZ JUDIT [2021]: The Anatomy of the Newly Emerging Illiberal Model of State Capitalism. A Developmental Dead End? International Journal of Public Administration, Vol. 44. No. 14. 1253–1263. o. <https://doi.org/10.1080/01900692.2021.1874984>.
- RODRÍK, D. [2018]: Populism and the Economics of Globalization. NBER Working Paper Series, No. 23559. <https://doi.org/10.3386/w23559>.
- RODRÍK, D. [2021]: Why Does Globalization Fuel Populism? Economics, Culture, and the Rise of Right-Wing Populism. Annual Review of Economics, Vol. 13. 133–170. o. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-070220-032416>.

- ROODUIJN, M.–VAN KESSEL, S.–FROIO, C.–PIRRO, A.–DE LANGE, S.–HALIKIOPOULOU, D.–LEWIS, P.–MUDDE, C.–TAGGART, P. [2019]: The PopuList: An Overview of Populist, Far Right, Far Left and Eurosceptic Parties in Europe. www.popu-list.org.
- RUGGIE, J. [1982]: International Regimes, Transactions, and Change. Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. International Organization, Vol. 36. No. 2. 379–415. o. https://doi.org/10.1163/2468-1733_shafr_sim280020287.
- SANFEY, P.–STEVES, F.–TEKSOZ, U. [2006]: Life in Transition. A survey of people's experiences and attitudes. EBRD, London.
- SCHEIRING GÁBOR [2020]: The Retreat of Liberal Democracy. Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary. Palgrave Macmillan, Cham, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-48752-2>.
- SEN, A. [1985]: Commodities and Capabilities. North-Holland, Amszterdam.
- SEN, A. [1992]: Inequality Reexamined. Clarendon Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1093/0198289286.001.0001>.
- SIK ENDRE–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.) [1998]: Zárótanulmány. Jelentés a Magyar Ház-tartás Panel 6. hullámának eredményeiről. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem–Tárki, Budapest, <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a313.pdf>.
- SIMAI MIHÁLY–GÁL PÉTER [2000]: Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SOJKA, M. [1994]: The Transformation of the Czech Economy. Present and Future Developments. Czech Sociological Review, Vol. 2. No. 1. 35–51. o. <https://doi.org/10.13060/00380288.1994.30.11.08>.
- STANLEY, B. [2013]: Poland. Megjelent: *Berglund, S.–Ekman, J.–Deegan-Krause, K.–Knutsen, T.* (szerk.) [2013] 7. fejezet, <https://doi.org/10.4337/9781782545880>.
- STEVES, F.–ZETTELMEYER, J. [2010]: Life in Transition. After the Crisis. EBRD, London.
- SZENTES TAMÁS [1999]: Világgazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok. Aula, Budapest.
- SZUNOMÁR ÁGNES [2020]: Theories of internationalization and foreign direct investment: How to explain FDI from emerging MNEs? Megjelent: *Szunomár Ágnes* (szerk.): Emerging-market multinational enterprises in East Central Europe. Palgrave Macmillan, Cham, 3–19. o. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55165-0_1.
- TÉTÉNYI ANDRÁS [2020]: Economic Insecurity. Megjelent: *Romaniuk, S.–Thapa, M.–Marton, P.* (szerk.): The Palgrave Encyclopedia of Global Security Studies. Palgrave Macmillan, Cham, https://doi.org/10.1007/978-3-319-74336-3_620-1.
- TÓKA GÁBOR–POPA, S. [2013]: Hungary. Megjelent: *Berglund, S.–Ekman, J.–Deegan-Krause, K.–Knutsen, T.* (szerk.) [2013] 10. fejezet, <https://doi.org/10.4337/9781782545880>.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY–MEDGYESI MÁRTON [2010]: Jövedelemeloszlás és megélhetési nehézségek a konszolidációs csomagok és a válságok közepette Magyarországon. Megjelent: *Fazekas Károly–Molnár György* (szerk.): Munkaerőpiaci tükör, 2010. Közelkép: a válság munkapiaci hatásai. MTA KTI, Budapest, 180–197. o. http://econ.core.hu/file/download/mt_2010_hun/kozelkep.pdf.
- VAN LEEUWEN, B.–FÖLDVÁRI PÉTER [2021]: Population, living standards and well-being, 1949–1989. Megjelent: *Morys, M.* (szerk.) [2021] 14. fejezet, <https://doi.org/10.4324/9781315686097-17>.
- VOSKOBOYNIKOV, I. [2021]: Economic growth and sectoral developments during the transition period, 1990–2008. Megjelent: *Morys, M.* (szerk.): [2017] 15. fejezet, <https://doi.org/10.4324/9781315686097-19>.

- WEBSTER, E.–LAMBERT, R.–BEZUIDENHOUT, A. [2008]: *Grounding Globalization. Labour in the Age of Insecurity*. Blackwell Publishing, Malden, <https://doi.org/10.1002/9781444303018>.
- WEYLAND, K. [2017]: *Populism: A Political-Strategic Approach*. Megjelent: *Kaltwasser, C. R.–Taggart, P.–Espejo, P. O.–Ostiguy, P.* (szerk.) [2017] I. rész, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.013>.
- WIKE, R.–POUSHTER, J.–SILVER, L.–FETTEROLF, J.–CASTILLO, A.–HUANG, C. [2019]: *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism. The Complete Report*. Pew Research, október 15. <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/>.
- WORLD BANK [2021a]: *Social Development*. World Bank Data, <https://data.worldbank.org/topic/social-development?view=chart>.
- WORLD BANK [2021b]: *Poverty*. World Bank Data, <https://data.worldbank.org/topic/poverty?view=chart>.
- WVS [2021]: *World Values Survey*. World Values Survey Association, <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>.
- WYPLOSZ, C. [2000]: *Ten Years of Transformation: Macroeconomic Lessons*. World Bank Policy Research Working Papers, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2288>.